ISSN-2320-4439
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
UGC Approved

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Refereed Research Journal

VOLUME : I ISSUE XIX Jul.- Sept. 2017

ARTS | COMMERCE | SCIENCE | AGRICULTURE | EDUCATION
MANAGEMENT MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW | PHARMACY
PHYSICAL EDUCATION | SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM

Editor
Dr. Sadashiv H. Sarkate

Scanned by CamScanner

२४	Study of Mental Health and Life Satisfaction of Ageing People	Dr. Ajit Chandanshive
२५	A STUDY OF EFFECTS OF CIRCUIT TRAINING AND YOGA ON THE PSYCHOLOGICAL EFFICIENCY OF NATIONAL KARATE PLAYERS	Anil Prabhatrao Mulkar, Prof. Dr. P.R. Rokade
२६	Women Police	Atul Ashok Chaudhari
२७	Religious Pluralism and Identity problem in India	Mr. Shaikh Gafoor Ahmed
२८	Indian Muslims: Political Ideology and interreligious harmony	Dr. Farooqui Quayyum Younus
२९	21st Century's Hindi Poetry and Woman Life (With Particular reference to Sunita Jain)	Vaishali S. Rokade, Kaminee A. Ballal
३०	१८५७ च्या राष्ट्रीय उठावात मुस्लीम महिलांचा सहभाग एक - अभ्यास	प्रा. [illegible]
३१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठातील ग्रंथालयाच्या [illegible]	संदिप गोरख [illegible]
३२	[illegible] नदी कविता में प्रगतिशील चेतना	प्रा. डॉ. [illegible]
३३	साहित्य, समाज और हिंदी सिनेमा	डॉ. प्रा. [illegible]
३४	Childhood Is Another Name Of Learning Process Concept Formation And Development	Dr Jyotsna S Pusa
३५	सूफी [illegible]	टकले [illegible]
३६	[illegible] दृष्टीकोण	डॉ. बाळासाहेब [illegible]
३७	[illegible] के [illegible] उपन्यास में [illegible] की प्यास	डॉ. प्रा. [illegible]
३८	[illegible]	प्रा. डॉ. [illegible]
३९	Existing Literature Review on Problem Faced by Women Entrepreneurs in India	Dr. Syed Tanvir Badruddin
४०	DEMAND INTERPLAY OF ABILITY AND PREFERENCE	Gaurdas Sarkar
४१	Emerging Issues and Challenges before Women Entrepreneurs in India	Dr. Chandrakant [illegible] Gajewad
४२	A Study of changes in Tax Rate for Assessment Year २०१७-१८	Dr. V. S. [illegible]
४३	घरटपूडच्या (असंतुलित) दुबा वर्गाच्या आरोग्यावर होणारा प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा. भिमराव पुंडे, [illegible]
४४	महिलांचा अधिकार अधिनियम २००५ : प्रचार व प्रसार होण्याची गरज	प्रा. दिलीप [illegible]
४५	ग्रामीण साहित्याची चळवळ	प्रा. डॉ. [illegible]

Scanned by CamScanner

Power of Knowledge UGC Approved Journal Volume : I Issue XIX July to Sept.2017 ISSN 2320- 4494

१८५७ च्या राष्ट्रीय उठावात मुस्लीम महिलांचा सहभाग एक -अभ्यास

प्रा. शेख्रा हुसेन इमाम
इतिहास विभाग
मिल्लीया महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना:

१८५७ चा समर किंवा स्वातंत्र्य तसेच इंग्रजांच्या विरोधात झालेले प्रथम बंड किंवा उठाव होय.परकिय शक्तींच्या विरोधात झालेला हा पहिलाच उठाव होय. या उठावात सर्व जाती धर्मांचे लोक सामील झाले होते.यात काही स्थी साधू संस्थानिक व जमीनदार अमीर उमराव इंग्रजांच्या बाजूने होते. व्यापक स्वरूपाचा इंग्रजांना प्रतिकार प्रथमच होत होता. १८५७ च्या उठाव हा भारतीय स्वातंत्र्याचे युध्द नव्हते. ते केवळ शिपायाचे बंड होते असे पूर्वग्रह दुषित इंग्रज लेखकांनी लिहून ठेवले आहे.यात काही आश्चर्य नाही. भारत जो पर्यंत इंग्रजांचा गुलाम होता तो पर्यंत अनेक हिंदी लेखकांनीही इंग्रज लेखकांचीच री ओढली आहे.

०१) महिलांनी धिक्कार केला:

१८५७ च्या घटनाचा वृत्तांत जे. सी. विल्सन याने लिहीले की महिलांनी हिंदू शिपायांचा जो धिक्कार केला तो पुढील प्रमाणे होय. शहरात जेथे शिपाई तेथे महिलांनी त्यांच्या धिक्कार केला. ते असे बोलले की, तुमचे बंधू तिकडे तुरूंगात पडले असता,तुम्ही बाजारात माशा मारतात.तुमचा धिक्कार असो, तुमच्या जगण्याला काहीच अर्थ नाही. महिलांचे हे बोलने शिपायांना झोंबले. १० मे ला त्यांनी उठाव केला. इंग्रजांची घरे जाळली. तुरूंग फोडून आपल्या सैनिकाला बाहेर काढले. सदर बाजाराची लूट केली. हातात स्वातंत्र्याचा हिरवा ध्वज उभारला.

१८५७ च्या उठावाचा प्रसार भारताच्या ब-याच प्रदेशात पसरला होता.उदाहरणार्थ कानपूर, झाशी, अवध, लखनौ, दिल्ली, बिहार या क्षेत्रात जास्त प्रभाव होता. मेरठच्या बराकपूर छावणीत वीर मंगल पांडेच्या बलिदानाने १८५७ च्या स्वातंत्र्य युध्दाला प्रारंभ झाला होता. मेरठच्या शिपायांनी बंड केले. यानंतर अवधमध्येही क्रांतीचा भडका उडाला. अवधच्या क्रांतीचे नेतृत्व बेगम हजरत महल आणि मौलवी अहमदशहा करत होते.

हजरत महल ही एक उत्तम प्रशासक म्हणून सिध्द झाली. हे सत्य आहे की, राणी लक्ष्मीबाई सारखे रण कौशल्य तिच्यात नव्हते.मात्र संघटन कौशल्यात राणी पेक्षा कमी नव्हती. हजरत महलनेच हिंदू-मुस्लीमांना समान वागणूक देऊन कोणताही भेदभाव न करता दोन्ही जातीतील लोकांना महत्वाच्या पदावर नियुक्त करून हिंदू-मुस्लीमात भेदभावची निती नष्ट केली.हजरत महल ही बुध्दीमान स्त्री होती.ती आपल्या सैनिकाचा उत्साह वाढवण्यासाठी युध्द भूमिवर पोहचत असे. लखनौमध्ये ब्रिटिश फौज मजबुतपणे उभी होती. तिकडे क्रांतीकारक शौर्याने सामना करत होते. सार शासनाकडे हेनरीने युद्धाच्या पूर्ण तयारीत होती. क्रांती बंडखोरांच सेना त्याच्यासमोर टिकु शकत नाही.

इंग्रजांचे आक्रमकता पाहून हजरत महल लखनौ शहराला तटबंदी बांधण्यासाठी ५ लाख मंजूर केले होते. त्यास जेंव्हा माहीत झाले की नेपाळच्या राजा जंग बहादूरला गोरखपूर व अवध का काही प्रांत देऊन आपल्याकडे वळवून घेतात. यावरून तिच्या कल्पकते विषयी कल्पना येते. त्याने इंग्रजांच्या बाजूने सामील झाले होते. अमृतलाल नागर लिहीतात की बेगम हजरत महलने सुध्दा राणी लक्ष्मीबाई प्रमाणे महिलांची एक सैनिक संघटन तयार केले. महालातील दासी स्त्रया यांच्या अभ्यासकरत तिने हिरगिरीसाठी सुद्दा स्त्री नियुक्त केल्या होत्या. तिने जवळपास पावनेदोन वर्ष अवधच्या प्रांतात क्रांतीची प्रज्वलीत ठेवली.

Scanned by CamScanner

थोडक्यात म्हणजे इतिहासकाराने या स्वातंत्र्य संग्रामाविषयी खूप काही लिहीले अवधच्या बेगम इतिहासकारक लिहीतात की बेगमांनी नेहमी आठवणीत राहील अशी खूप सोडून गेली. या परीवारातील गाझीउद्दीन पत्नी बादशहा बेगम आणि बंडखोराची निगरानीत ह महलच्या क्रांतीकारकांनी प्रवेश केले होते जो स्वभावाने मवाळ वहिजर असे हाही अतिशय दृढ संकल्पीय पत्नी होती. असे सरजदुनाथ सरकार तारिख बादशहा बेगम या प्रस्तावनेत लिहीतात. हजरत महल इंग्रजांशी लढता लढता अत्यंत थकली होती. तिला भारत सोडून निवास नेपाळमध्ये जावेसे वाटत होते. तिने नेपाळ राजा जंग बहादूर यांची अभ्यास गेले तेथे ह. महलने एक महल नावाने बांधला. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी घटक केंद्र म्हणून उदयास आले. या बागेतच १८७४ मध्ये ती स्वर्गवासी नेपाळला पोहचून तिने जाहीर केले होते की ये भारत के आजादी की लढाई की समाप्ती नही आरंभ है। १९४७ मध्ये सतप्रतिशत खरे ठरत ती १९४७ पर्यंत देशप्रेमी भारतीयांच्या मनात नेहमी प्रज्वलित राहीले हजरत महलची कब्र फर्याद करते की, भारतीय स्वातंत्र्य भारतीयांना या महान योध्दाविषयी गर्व आहे. तिच्या जनरल बख्त खान, तात्याटोपे नानासाहेब पेशवे, असे सरदार आणी रसेरोन, जादुनाथ सरकार सारख्या इतिहासकारांनी मने जिंकली. ती भारतात हिन्दू - मुस्लिम ऐक्याची पताका होती १८५७ चे स्वातंत्र्य संग्राम एक असा जनसंग्राम ज्यात बादशहा त्यांच्या राजा अमीर उमराव राजे रजवाडे हे विशेष लोकच नव्हे तर आम जनता ही इंग्रज तानेशाहीपासून सुटका मिळण्यासाठी रण मैदानात उतरले होते त्या असंख्य देशप्रेमी लोकांचे बलीदान साहस आणि विरताच्या उदाहरण प्रस्तुत केले. यांना भारताचा इतिहास हजारो वर्ष विसरणार नाही याला संग्रामात अनेकांचा बलीदान

२) सब्जपोश औरत (हिरव्या पोशाखातील स्त्री)

त्याकाळातील अभूतपूर्व विरतेची शौर्याचे उत्तम उदाहरन म्हणजे हिरव्या पोशाख घालून घोड्यावर स्वार होती शहरातील लोकांना जिहादसाठी आव्हान करीत आणि एक नारा देत "आओ चलो खुदाने तुम्हे बुलाया है।" म्हणजे इश्वराने तुम्हाला स्वर्गाच नियोजीत केले आहे. शहरतील लोक ही तिचे साहस पाहून टोळ्या टोळ्या तिच्या पाठीमागे त्यांना घेऊन ती शत्रूवर तुटून पडत ती स्वत: तलवार बंदूक चालवित काही लोक पहात ती मैदानात खंबीरपणे उभे राहत. काही प्रत्यक्षदर्शी लोकांचे म्हणजे आहे की, तो तिच्यात अदभूत साहस मृत्यूला घाबरत नव्हती. बंदुकीच्या गोळ्यासमोर भितानी बहादूर शिपायांप्रमाणे पुढे जात तिची हिंमत पाहून लोकांनाही उत्साह निर्माण होत. तिच्या वैयक्तिक जीवनाविषयी कोणाला कल्पना नव्हती. ती जुने महिन्यामध्ये लढतांना जखमी होऊन ती खाली पडली इंग्रजांनी तीला कैद करून अंबाला येथील डिप्टी कमीशनरकडे अंबाला कैदेत असतांना या स्त्रीचे पुढे काय झाले त्यावर कुठले संकट कोसळले याचा थांगपत्ता लागत नाही खरे की हडसन सारखा मोगल शहाजदे याचा खून करणारा व्यक्ती ही या स्त्रीची स्तुती करण्यात विवश होता ही महिला हिन्दूस्थानची जून ऑफ आर्क यानावाने ओळखले जाते. इतिहासकारांनी या स्त्रीच्या शौर्याकडे ही दुर्लक्ष या स्त्री संदर्भी विशेष माहिती उपलब्ध होत नाही. मात्र लेफ्टीनंट हडसन याने या स्त्रीला कैद करून अंबाला पाठविलेच एक पत्र ही डिप्टी कमीशनरच्या नावाने पाठवले होते. या पत्रात हडसनने या स्त्री विषयी तिच्या शौर्य ती क्रांतीकारकांना कशी प्रेरीत करीत होती. सर्व लोकांना एकत्रीत करून ब्रिटीश फौजेवर कशी हल्ला करीत होती विषयी त्याने सविस्तर वृत्तांत आपल्या पत्रात पाठवले हडसनचे हे पत्र जंगे आजादी १८५७ लेखक खुर्शीद मुस्तफा याने छापलेले आहे.

३) बेगम जिनत महल :- १८५७ च्या राष्ट्रीय उठावात, जिनत महलची महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. झांशीची राणी व हजरत महल प्रमाणे प्रत्यक्ष रणांगणावर उतरली नसली तरी तिच्यात अभूतपूर्व साहस होते.

...क्षमता ही गुण त्यात होते. महत्त्वाचे म्हणजे सम्राट बहादूर शहा जफरला अत्याचारी इंग्रजांच्या विरोधात ...संग्रामाचे नेतृत्व करण्याची पत्नी होती. हिच्यात उत्तम प्रशासकाचे गुण होते. ती ही स्वातंत्र्यासाठी धडपडतच ...ब्रिटीश प्रशासनाचे लोक त्रस्त झाले होते. याच काळात बराकपूर छावणीत मंगलपांडेने आपल्या प्राणांची आहूती ...क्रांतीचा सुभारंभ केला. हा वनवा लवकरच कानपुर, बनारस, अवध मेरठ पर्यंत पसरला. अशा परिस्थितीत अनेक ...राजे स्वतंत्र बसले होते. बहादूरशहा जफर वृध्द झाले होते. ते नेहमी शेरशायरी मध्ये मग्न रहात. ते इच्छा ...ही या संग्रामात भाग घेण्यास मागेपुढे करत होते.

मेरठच्या बंडखोरांनी दिल्लीकडे कुच केले. याच प्रवासे अवध रोहीलखंडचे सैनिकही मोगल दरबारात पोहचले. ...बादशहाला विनंती केली की "जहापनाह हम ब्रिटीश हुकूमत को खत्म करने है।" सैनिकांनी मोगल समुदायाला ...आधार देते व नेतृत्व करण्याची प्रार्थना केली. सांगितले की कुठ लिही चिंता करून का आम्ही इंग्रजांचा खजिना लुटून ...खजिना भरून देवू सैनिकांच्या या प्रार्थनेकडे सम्राटाने लक्ष दिले नाही. काही विश्वास घातकी दरबारी लोकांनी सम्राटाने ...व रद्द करून नये असे त्याना वाटत होते बेगम पडद्या मागुन सैनिकांचा संवाद ऐकत होती. बादशहाच नकारात्मकता ...दुःखी झाली. ज्या प्रमाणे क्षत्रीय स्त्री आपल्या पतीव पुत्रांना युध्दात भाग घेण्यासाठी प्रेरित करते. त्याच प्रमाणे ...ने राजाला प्रेरित केले. आणी पतीला म्हटलकी बहादुर शहा राजाने आत ही वेळ शेरशायरी करण्याची नाही. नाना ...साहेबांचा संदेश आला आहे. त्यांच्याकडून सैन्य येत आहे सैन्याचे लक्ष दिल्लीकडे लागते आहे. आपले कर्तव्य आहे ...आपण त्यांचे अन्यथा इतिहास तुम्हाला कधीच क्षमा करणार नाही.

हे ऐकताच बहादुरशहा जफर उठून मोठ्याने म्हटले की फिरंगीओ ने इतने जुल्म ढाए है की हरतरफ कोहराम ...हुआ है देशाचे लक्ष आता दिल्ली कडे लागले आम्ही आता जरूर लढू आता आमचे देव मुल्कच्या देवा बरोबर ...आणी म्हटले जो भी हो मंजूरे खुदा और हम कसम खाते है की गुलामोंकडे की मौत नही मरेंगे बहादुर शहा जफरने ...स्पष्ट केला की इंग्रजांचा नामोनिशान ठेवणार नाही. त्यांनी हिंदू राजे व मुस्लिम नबाबाला आव्हान केले की, एकता ...करून अत्याचारी सरकारच्या विरोध करावा सर्वांना पत्र पाठवले आमचा एकच उद्देश फिरंगी सरकार नष्ट करने अनेक ...ज्यांनी राजावर बादशहाच्या पत्राचा काही परीणाम झाला नाही तरी निराश न होता जिनत बेगम ने बादशहाचे मनोबल ...उच्च ठेवले. क्रांतीकारांचे इंग्रजांबरोबर दिल्लीत घमासान युध्द झाले. यात इंग्रजाना मागे हटावे लागले सरकारी खजाना ...अनेक बहादूर क्रांतीकारक शहीद झाले. मात्र पुढे अंतर्गत विश्वासघात असफल नेतृत्व रसदेचा अभाव यामुळे ...क्रांतिकारकांचे मनोबल कमी होऊ लागले अनेक योद्धांनी रन भूमी सोडली. १९ सप्टे १८५७ रोजी बहादुर शहा जफरला ...लाल किल्ल्यात नजर बंद केले. २५ सप्टेंबरला जिनत महाल ही कैदी झाली या दोघांना लाल किल्ल्यात नजरबंद ठेवले. २७ ...१८५८ रोजी यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला चालवून यांना अजीवन कारावासाची शिक्षा दिली. इंग्रजांनी त्यांना रंगूनला ...रवानगी केली. इंग्रजांनी बहादुरशहाच्या दोन मुलांना यापूर्वीच संपविले होते. त्यांचे कापलेले शिर रेशमी रूमालात बहादुर ...शहाकडे पाठवले हे पाहून बादशहाचे मन उदीग्न झाले. ७ नोव्हें बर १८६२ मध्ये बहादूरशहा जफरला पंसाघात आजाराने ...बहादूरशहा जफरने जगाला निरोप दिला. डेव्ही केप्टन डेन्हीसच्या मते जिनत महल सुंदर सोजवल मध्यम उंचीची महीला ...होती. पडद्याच्या पाठीमागून बादशहाला सल्ला देत जिनत महलला अपराधी घोषीत करतांना सरकारने त्यांवर अनेक ...प्रकारे छळ केला. बेगमने या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी महालात निवासी विजनाचा त्याग केला होता तिचा हा त्याग कधी ही ...विसरता येणार नाही.

...**मिर्जाई बेगम :** ही महिला अंतीम क्षणापर्यंत हजरत महल बराबर होती. ही इंग्रजासोबत ही शौर्याने लढत राहीली. ...लखनौचे क्रांतीकारीकांचा पराजय झाला. तेंव्हा ही महिला हजरत महलच्या सोबत राहून सैनिकांचा उत्साह वाढवत

...ली होती. तीचा निवास लाल किल्यात होता असे १८५७ च्या लढ्यात ती मेजर हॅडसनला ठार मारण्यासाठी ...ार होती. पण हडसननेच तिला गोळी मारून शहीद केले.

१०) नाजनीन :- १८५७ च्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्यात ही क्रांतीकारका बरोबर सामील झाली. तिला तलवार आणि ...क चालवण्याचे तिने चांगल्या प्रकारे प्रशिक्षण घेतले होते. म्हणून तिला क्रांतीकारकांनी लाल किल्याच्या भितीवर ...ता देण्यास उभे केले. तेव्हा एक इंग्रज आणि एक शिपाई तेथे स्फोटके पेटत होते. तीने पहाताच त्या शिपायाला टिपले ...व त्या इंग्रजालाही आपले शिकार बनवले. नाजनीन बेगम ही लढता लढता आपल्या देशासाठी शहीद झाली.

११) **अलिया बेगम :** भारतातील आपआपसातील मतभेद आणि निराशाजन स्थितीमध्ये अवध मध्ये क्रांतीचा भावना ...ज्वलीत ठवणं हे अलिया बेगमचे ही काम होते. ८७ दिवसाच्या प्रदिर्घ लढ्यानंतर ही भारतीय लोक मुठभर इंग्रजांना ...रवण्याची धूळ चारू शकले नाही. पण अलिया बेगमने सैनिक प्रशिक्षण घेतले असते तर एक उत्कृष्ठ सेनापती बनली ...असती. आलिया बेगम ही नानासाहेब पेशवे आणि तात्या टोपे यांनी चालवलेली क्रांतीकारी गतीविधीच्या बरोबर आलिया ...बेगम आपले आंदोलन चालवत होती ... पर्यंत तिने ब्रिटीश साम्राज्य विरूध्द लढा दिला.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात ज्या महिलांनी सहभाग घेतला त्यांची नावे इतिहासात आपल्या दिसत नाही. पण ...व ते काही नावांचा उल्लेख झाला. त्यावरून असे स्पष्ट होते की आमच्या देशात नारी शक्तीला कोणत्याही परिस्थितीत ...कमी लेखता येणार नाही. क्रांतीकारी महिलांमध्ये बहादूरशहा जफरची मुलगी बख्ती बेगम, तसेच मुजफ्फर नगरची उम्दा ...बेगम आणि टीपु सुलतानाची समकालीन बेगुनाचिमार. दिल्लीचे राजपुत्र फिरोजशहा आणि त्यांची पत्नी बेगम जमाती ...बेगम यांनी जंगलात राहून सैन्य संघटन करून इंग्रजांशी लढा दिला.

...सारांश: १८५७ च्या उठावात काही मुस्लीम महिला मुजाहीदीनी संबधीत माहिती घेण्यात आली. ही काही नावे आहे की ...यांनी आपआपल्या क्षेत्रामध्ये नायीकेची भूमिका निभावली कित्येकांना बंदुकीच्या गोळ्या घालून ठार करण्यात आले. ...काहींना कैदी बनवल्यात आले. काहींना फाशी देण्यात आली. तर काहींना जिवंत जाळण्यात आले. तरीही मुस्लीम ...महिलांनी ही आपली विरता देशासाठी सर्व काही त्याग करण्याची तयारी एक अदभूत सहास दाखवण्याचा प्रयत्न ...महिलांनी केला. महात्मा गांधी म्हटले होते की भारताचा स्वातंत्र्य संग्रामाचा इतिहास हा भारतीय महिलांचे वर्णन केल्या ...शिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. राणी लक्ष्मीबाईच्या व्यतिरिक्त अशा काही मुस्लीम महिला होत्या की त्या इंग्रजांचा द्वेष ...करत होत्या. आणि इंग्रजांच्या विरूध्दात पुरूषांना लढ्यासाठी उत्तेजनही देत होती. १८५७ च्या स्वातंत्र्य युध्दात या ...मुस्लीम महिलांनी आपली सरफरोशी त्याग आणि बलिदानाची एक वेगळी छाप सोडली आहे.

...संदर्भ सुची :

एस.एस. नागरी / कान्ता नागरी भारत के मुस्लिम सेनानी पृ.क्र. पब्लिकेशन.

डॉ. आबीदा समीउद्दीन भारत के स्वातंत्र्य संग्राम में मुस्लीम महीलाओंका योगदान, उमेन्स कॉलेज अलीगढ युनिव्हर्सिटी अलिगढ.

मौलवी जकाउल्ला तारिखे उरूजे सल्तनत इग्लीशया हिन्द

जंगे आजादी १८५७ लेखक खुर्शीद मुस्तफा रिझवी.

भारत के मुस्लीम स्वातंत्र्यता सेनानी/एस.एल. नागौरी, कांता नागौरी, राज पब्लीकेशन हाऊस जयपूर,.

जंगे आजादी में मुसलमानों की कुर्बाणीयाँ हैदर अली नोमानी दानिश बुक डेपो अंबेडकर नगर, उत्तर प्रदेश

आज कल (साहित्य और संस्कृतीका मासीक संपादक योगेन्द्र दत्त शर्मा, सुचना भवन, सी.जी.ओ. कॉम्पलेक्स, लोधी रोड नवी दिल्ली.

Scanned by CamScanner